

कोरोना व्हायरस - एक संकट की संधी?

दिलीप शं. पाटील

कोरोना व्हायरसने संपूर्ण जगामध्ये धुमाकूळ घातला आहे हे आपण पाहतोच आहोत. लाखो लोक मृत्युमुखी पडत आहेत. काही देशांची अर्थव्यवस्था खिळखिळी करून टाकणारी ही प्रचंड मोठी महामारी भारतात मात्र कमी वेगाने पसरत आहे. आपल्या राज्याचे मुख्यमंत्री व त्यांचे सहकारी मंत्रीगण यांचे अविश्रांत परिश्रम, पंतप्रधानांची सकारात्मक धोरणे आणि त्यांचे संपूर्ण देशाला असलेले मार्गदर्शन यामुळे ही महामारी काही प्रमाणात नियंत्रणातही येत आहे, असे दिसते.

विकसित देशांची कोसळणारी अर्थव्यवस्था, आपल्यासारख्या विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर आलेला अतिरिक्त भार आणि याच्याबरोबरीने अविकसित देशांमध्ये हळूहळू शिरकाव करणारा कोरोना व्हायरस ही सध्याची परिस्थिती आहे. या परिस्थितीत संपूर्ण जगाचे लक्ष भारताकडे लागलेले आहे. असे होण्याची दोन कारणे आहेत, असे दिसते. एक, भारताने कोरोना विषाणूवर मात करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची नोंद जागतिक आरोग्य संघटनेने घेणे आणि दोन, युरोपीय विकसनशील देशांनी भारताचे मार्गदर्शन घ्यावे अशा स्वरूपाची सूचना पुढे येणे इत्यादी. संपूर्ण जगातील मानवजात नष्ट करण्याची युद्धसामग्री अमेरिकेकडे आहे परंतु संपूर्ण अमेरिका जगवण्यासाठी त्यांच्या राष्ट्राध्यक्षांना भारताकडे औषधांची मागणी करावी लागते. यातूनच भारताचे जगातील महत्त्व स्पष्ट होते.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने व्यक्त केलेला आर्थिक नुकसानीचा प्राथमिक स्वरूपातील अंदाज ९ लाख कोटी डॉलर्स म्हणजेच जपान आणि जर्मनीच्या एकत्रित राष्ट्रीय उत्पन्नाएवढा किंवा भारताच्या राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३ पट इतका आहे. या आर्थिक नुकसानीबरोबरच रोजगारात होणारी घट व त्यामुळे दारिद्र्यात होणारी वाढ संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अहवालात नमूद केली असून केवळ भारतातच ४० कोटी लोक दारिद्र्यरेषेखाली ढकलले जातील असे नोंदविले आहे.

भारताचा विकासदर २ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला असला तरी भारत जी - २० गटात वरच्या स्थानावर असणार आहे अशी चिन्हे दिसत आहेत. कोरोनामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील घट ३५ टक्क्यांच्या खाली गेली असून आपल्या देशाची आयात ३० टक्क्यांपर्यंत खाली उतरली आहे. तर निर्यात ३२ टक्क्यांच्यावर पोहचली आहे. या सगळ्यामध्ये आशेचा एक किरण आपल्याला दिसत आहे तो म्हणजे बळीराजाच्या कृपेने अन्नधान्याच्या उत्पादनाच्या संदर्भात आपण सुरक्षित आहोत. माजी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी दिलेल्या ' जय जवान, जय किसान ' या घोषणेचे आता प्रत्यंतर येत आहे. सीमेवर जवान डोळ्यात तेल घालून मातृभूमीचे रक्षण करत आहेत आणि केवळ भारतातील जनतेसाठी नव्हे तर अखिल मानवजातीच्या उदरभरणाकरिता भारतीय शेतकरी या महामारीच्या काळात शेतात राबत आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपली परकीय गंगाजळी पावणेपाच हजार कोटी डॉलर्सची असून ती वर्षभराच्या तेल आयातीसाठी पुरेशी आहे.

रिझर्व्ह बँकेने अर्थव्यवस्थेतील नवीन चार धोरणे स्पष्ट केली आहेत.

- १) पुरेशा प्रमाणात रोखता वाढवणे.
- २) बँकांसहित सर्व वित्त संस्थांना वित्त पुरवठ्यास प्रोत्साहित करणे.
- ३) राज्य सरकारांच्या बाबतीत वित्तीय ताण कमी करणे.
- ४) पुरेशा सक्षमतेने कार्य करण्यासाठी बाजार व्यवस्थेला चालना देणे.

रिझर्व्ह बँकेचा भर पुनर्वित्तपुरवठ्यावर असून त्या अंतर्गत नाबार्ड, गृह वित्त बँक, आणि सिडको यांना ३ लाख कोटींचा वित्तपुरवठा केला जाणार असून शेती आणि ग्रामीण उद्योगांकरिता २५ हजार कोटी, मध्यम व लघु उद्योगांकरिता १५ हजार कोटी व गृह बांधणीकरिता १० हजार कोटींचा वित्तपुरवठा केला जाणार आहे. सूक्ष्म व लघु वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना याचा लाभ मिळावा याची विशेष काळजी रिझर्व्ह बँकेने घेतली आहे. रोजगार केंद्रित अर्थचक्र फिरते राहण्याकरिता सूक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था आणि गृहनिर्माण क्षेत्र महत्त्वाची मानली जातात. सुमारे १ लाख कोटींचा निधी बँकांना उपलब्ध होणार असून त्याचा वापर वरील क्षेत्रांसाठी होणार आहे. वरील सर्व गोष्टींचा आढावा घेतला तर या प्रचंड मोठ्या आकड्याने आपले डोळे दिपून जातात. परंतु जोपर्यंत वरील वित्तपुरवठा गरजूंच्या हाती पडत नाही तोपर्यंत त्याचा उपयोग होणार नाही, या वस्तुस्थितीकडे निर्देश करणे आवश्यक आहे.

सध्या जगातील एकूण कर्जापैकी ४०% कर्ज हे चीन या एका देशाने इतर देशांना दिलेले आहे. एवढेच नव्हे

तर भारतातील खाजगी व्यापारी बँकांचे प्रचंड भाग भांडवल खरेदी करण्याचा सपाटाही चीनने लावला आहे. जपान, दक्षिण कोरिया देशांनी आपले उद्योगधंदे चीनकडून भारताकडे वळवण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे जरी जागतिक मंदी आली तरी ज्ञानी लोकांना जगभरात मागणी वाढणार आहे. त्यामध्ये सेवा क्षेत्रास महत्त्वाचे स्थान असेल असे वाटते. जागतिक स्तरावर होणाऱ्या या उलाढालीचा लाभ घेण्यास भारतातील युवक तयार आहेत का? याचा विचार आपण सर्वप्रथम करणे आवश्यक आहे.

वास्तविक पाहता, लॉकडाउन उठवल्यानंतरच्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आपण आतापासून मानसिक तयारी करणे गरजेचे आहे. गावाकडून शहराकडे स्थलांतरित झालेले युवक कुटुंबासहित शहरात रुळलेले आहेत. त्यांच्या बायका-मुलांना शहरी व्यवस्थेची सवय लागलेली आहे. १०-१५ वर्षापूर्वी गाव सोडताना ज्या सोयीसुविधा गावात उपलब्ध नव्हत्या त्या आता गावात उपलब्ध आहेत. गावात मोटारसायकल, मोबाईल, केबल टीव्ही, पाणी पुरवठा, रस्ते, घरांचे बांधकाम, शाळा, महाविद्यालये, बाजारपेठा, (चुकीचे असले तरी गावा-गावात उघडलेली बियर-शॉपी) दवाखाने, छोटे-मोठे कारखाने, यांची तुलनात्मक वाढ दिसून येते. परंतु हे सर्व सुख उपभोगण्यासाठी या युवकांकडे रोख पैसे असणे गरजेचे आहे आणि ही गरज छोट्या-मोठ्या उद्योगधंद्यांमुळेच पूर्ण होऊ शकते.

शहरातून गावात आलेल्या युवकांची व त्यांच्या कुटुंबांची मानसिक कुचंबणा होण्याची शक्यता दिसून येते. कारण याआधी दिवाळी-उन्हाळी सुट्टीमध्ये गावी एकत्र कुटुंबात जसे स्वागत होत होते तसे आता झाले नाही. घरात खाणारी तोंडे वाढली. जमीन -शेती तेवढीच आहे पण रोख पैशांचा ओघ थांबला. यातून मार्ग काढायचा असेल तर शहरातून गावात आलेल्या तरुणांना संगणकीय ज्ञानकौशल्य आणि शहरातील वेळ व्यवस्थापनाची सवय याच्या आधारे स्थानिक उपलब्ध साधनांचा उपयोग करून शेतमाल प्रक्रियेशी किंवा दुग्ध व्यवसायाशी निगडित स्वतःचा एखादा व्यवसाय सुरू करता येईल. जगात आणि भारतात प्रक्रिया केलेल्या रानभाज्या, पालेभाज्या, कडधान्ये यांना प्रचंड मागणी आहे. माझ्या स्वानुभवावरून मी हे ठामपणे सांगू शकतो. अशाप्रकारचे उद्योग कोणत्याही प्रकारची भांडवली गुंतवणूक न करता, घरातील सर्वाना बरोबर घेऊन करता येतील. एवढेच नव्हे तर सध्या त्याचीच गरज आहे. कोरोनामुळे आलेल्या या संकटावर मात करण्याची हीच योग्य वेळ आहे.

सध्या आपल्याकडे खेळते भांडवल नाही परंतु प्रचंड मनुष्यबळ आहे. गावात दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत नाही. गरज आहे ती फक्त इच्छाशक्तीचीच. याला विविध शासकीय योजना, बँका यांचीही जोड मिळू शकते. कारण कोरोनामुळे पैसा हा महत्त्वाचा नसून माणुसकी महत्त्वाची असते ही भावना वाढीस लागलेली दिसून येते. गावात आणि शहरात युवक मंडळी, लोकप्रतिनिधी, व्यावसायिक, उद्योजक, गृहनिर्माण संस्था, अन्न वाटपाकरिता पुढे सरसावल्या आहेत. देवळे, चर्च, मशिदी, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, दवाखाने,

इस्पितळे आपापल्यापरीने माणुसकीची द्योतके ठरलेली आहेत. हजारो-लाखांच्या संख्येने जेवणाच्या पाकिटांचे आणि रेशनिंग शिधा पाकिटांचे मोफत वितरण केले जात आहे. शेवटी प्रत्येकजण विचार करतो माणूस जगला तर समाज जगेल. यामुळेच एक आशा वाटते की या कोरोनामुळे माणूस जमिनीवर आलेला आहे. त्याच्या डोळ्यावरची पैशाची धुंदी कमी होऊन त्याचाच फायदा आपल्या सर्व समाजाला होईल असे आशेचे चित्र निर्माण झाले आहे.

शहरातून खेड्यात स्थलांतरित झालेले हे कुशल मनुष्यबळच आपल्या गावांची संपत्ती असेल. काही काळापुरती मागे गेलेली गावांची अर्थव्यवस्था काही महिन्यांमध्ये सुरळीत नव्हे तर प्रगतीपथावर जाईल असा विश्वास वाटावा अशी परिस्थिती आहे. याच बरोबर शहरांची अर्थव्यवस्था सुद्धा काही प्रमाणात बदलू शकते. लॉकडाऊन च्या या ४० दिवसात आपणा सर्वांना समजून चुकले आहे की आपण किती वायफळ खर्च करतो. एवढेच नव्हे तर मार्केटिंगच्या चतुराईमुळे आपण विनागरजेच्या वस्तू-सेवा खरेदी करतो. घरगुती अन्नपदार्थांचे सेवन, स्वच्छतेच्या बदललेल्या सवयी, अनावश्यक वाहतुक खर्चावरील नियंत्रण यामुळे पर्यावरणच नाही तर आपले आरोग्यही चांगले राहत असल्याचा लोकांना प्रत्यय येत आहे. पिझ्झा, बर्गर, ब्रेड, रस्त्यावरची पावभाजी, भेळपुरी, पाणीपुरी, सरबताच्या गाड्या, बिडी-सिगारेटची दुकाने या गोष्टी गायब झाल्या व आपल्याबरोबर दवाखान्यातील किरकोळ रुग्ण त्यांनी गायब केले.

बरेच अर्थतज्ज्ञ मंदीचे भाकीत करीत आहेत. लॉकडाऊन संपल्यावर खूप लोक बेरोजगार होण्याची शक्यता आहे. मजुरांचे पगार कमी होतील पण त्याच बरोबर नवीन सेवा क्षेत्रांची दालने खुली होतील. या काळात बेघर, बेरोजगार व बेदखल झालेला तळातील कामगार वर्ग, प्रत्यक्ष अत्यल्प उत्पन्न असणारा शेतकरी या घटकांकरिता वेगाने उपाययोजना आखणे गरजेचे आहे. महिला बचत गट (ग्रामीण व शहरी) यांच्या माध्यमातून तळातील कुटुंबांपर्यंत पैसा पोहचू शकतो व महिलांना मिळालेला रोख पैसा हा त्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाकरिताच वापरतात असा आपल्या सगळ्यांना अनुभव आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर गेल्या पाच-सहा वर्षातील शासकीय धोरणांमुळे अनेक बँकांमध्ये शेतकरी, शेतमजूर, लहान व्यावसायिक यांची बचत खाती उघडण्यात आली आहेत. या खात्यांना आधार क्रमांक, पॅन क्रमांक जोडल्यामुळे लाभार्थ्यांना ऑनलाईन व्यवहार करता येतात. कृषी दूतासारखे बँक दूत शेतकऱ्यांच्या सोयीनुसार त्यांच्या शेतावर आणि घरापर्यंत पैशाचे व्यवहार करीत आहेत. याचा फायदा आता गावात स्थलांतरित झालेल्या युवकांना होऊ शकतो. तर उलटपक्षी शहरातून गावात आलेल्या युवकांचा शहरातील इतर व्यक्ती व संस्थांशी असलेला संबंध उपयोगात आणून शेतीमाल, प्रक्रिया केलेल्या वस्तू शहरातच नव्हे तर राज्यभर, देशभर, परदेशात पाठविता येणे शक्य होऊ शकते. ग्रामीण भागात नव्याने स्थलांतरित झालेल्या या शहरी युवकांना जागतिक बाजारपेठेची जाण आलेली असते, यामुळे

इंटरनेटच्या माध्यमातून जागतिक बाजारपेठ त्यांच्या गावापर्यंत येऊ शकते. फक्त या लोकांनी त्याचा लाभ करून घेणे गरजेचे आहे. घोड्याला पाण्याजवळ नेणे शक्य असते परंतु पाणी पाजणे शक्य नसते. स्वाभाविकच, कोरोनाच्या निमित्ताने आलेल्या संकटाचे संधीत रूपांतर करून लाभाचे पाणी पिणे हे ग्रामीण भागातील शहरी युवकांच्या हातात आहे, ही बाब विशेष नोंद घेण्याजोगी आहे.

संपूर्ण जग अविश्वासाच्या नजरेने चीन या देशाकडे पाहत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताने सर्वच क्षेत्रांत घेतलेली आघाडी, विशेषतः आय.टी. क्षेत्र आणि सर्वात महत्त्वाचे 'वसुधैव कुटुंबकम्' म्हणजेच संपूर्ण जग, मानवजात, हे एक जागतिक कुटुंब आहे ही भारताची विचारसरणी, आदी गोष्टींमुळे संपूर्ण जग भारताकडे विश्वासपूर्ण आशेने पाहत आहे. आपल्या या जागतिक कुटुंबाला हानी पोहोचेल अशी कोणतीही कृती भारताने हजारो वर्षांत केलेली नाही व यापुढेही करणार नाही. भारतातून हजारो शास्त्रज्ञ, अभियंते आणि डॉक्टर सगळ्या जगात पसरत आहेत. या प्रक्रियेस आता जास्त वेग येण्याची शक्यता दिसून येत आहे. जगात कोणत्या क्षेत्रात कोणत्या प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता आहे, त्याचा अभ्यास करून आपली राष्ट्रीय स्तरावरची धोरणे आखणे गरजेचे आहे. त्यासाठी लागणाऱ्या प्रशिक्षण संस्था, महाविद्यालये, विश्वविद्यालयामधील अभ्यासक्रमांमध्ये दुरुस्त्या सुचविणे अत्यंत आवश्यक आहे. 'स्टार्टअप इंडिया', 'स्मार्ट इंडिया', 'स्किल इंडिया' अशा योजनांची काटेकोरपणे (नोकरशाहीच्या भ्रष्टाचाराला ठेचून) अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

वित्तपुरवठ्याचे योग्य नियोजन करून विविध महाविद्यालये व विद्यापीठांतून शासकीय व अशासकीय संस्थांचे प्रतिनिधी जे या क्षेत्रात कार्यरत आहेत त्यांचे प्रशिक्षण होणे गरजेचे आहे. विद्यापीठांद्वारे, महाविद्यालयांद्वारे विविध अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना शिकविले जातात व पदवी, पदविका प्रदान केल्या जातात. याच्याबरोबरीनेच ADD ON कोर्सेसच्या माध्यमातून स्थानिक तालुका, जिल्हा परिसरानुरूप आवश्यक असलेल्या प्रशिक्षणाची जबाबदारी स्थानिक महाविद्यालयांकडे सोपविणे शक्य आहे. या उपक्रमामुळे समाज व विद्यार्थी यांची सांगड घालून प्रक्रिया, व्यवस्थापन, विक्री व्यवस्था, इत्यादींचे ज्ञान गावा-गावांतील तळागाळातील घटकांपर्यंत पोहचविता येऊ शकेल.

मुंबई विद्यापीठाच्या आजीवन अध्ययन आणि विस्तार विभागाशी संलग्नित ३१० महाविद्यालयांमध्ये ३४,००० विस्तारकार्य विद्यार्थी आणि ९०० विस्तारकार्य शिक्षक, मुंबई विद्यापीठाच्या भौगोलिक कार्यक्षेत्रातील सात जिल्ह्यांमध्ये (मुंबई, मुंबई उपनगर, ठाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, आणि सिंधुदुर्ग) कार्यरत आहेत. विस्तार कार्य शिक्षक आणि विद्यार्थी मागील १३ वर्षांपासून उद्योजकता विकास आणि कौशल्य विकास यांच्याशी संबंधित कार्य पार पाडीत आहेत. या कार्यातून शेकडो विद्यार्थ्यांनी स्वतःचे उद्योग उभे केले आहेत. हेच कार्य मोठ्या प्रमाणावर शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनी जबाबदारीने

पुढे नेल्यास आपल्याला या संकटावर सहज मात करता येईल. कोरोनामुळे मानवजातीवर प्रचंड मोठे संकट आले आहे हे मान्यच आहे. पण यावर मात करण्यासाठी सरकार करीत असलेल्या अनेकस्तरीय प्रयत्नांना आपण सगळ्यांनी आपणावरील सर्व बंधने पाळून साथ देणे हे आपले प्रथम राष्ट्रीय कर्तव्य ठरते, या वस्तुस्थितीचे भान ठेवणेही आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

१. काकडे, विजयकुमार. २०२०. " शक्तिमान अर्थ पुरवठा धोरण ", पुढारी, १८ एप्रिल २०२०
२. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, भारत सरकारचा एप्रिल २०२०चा अहवाल

